

Opiniowanie psychologiczne osób małoletnich w przypadkach podejrzenia wykorzystania seksualnego

Psychological opinions in cases of suspected sexual abuse of minors

Teresa Jaśkiewicz-Obydzińska, Ewa Wach

Instytut Ekspertyz Sądowych im. Prof. dra Jana Sehna, Kraków

Streszczenie

Opinie psychologiczne w sprawach o wykorzystanie seksualne małoletnich mają często decydujące znaczenie dla decyzji podejmowanych przez organy procesowe. W praktyce coraz częściej zgłaszane są jednak zastrzeżenia co do podstaw formułowanych przez biegłych wniosków oraz zastosowanej procedury badania. W artykule omówiono główne problemy dotyczące zasad opracowywania ekspertyzy w świetle przewidzianych przepisami prawnymi wymogów formalnych i merytorycznych. Ponadto zwrócono uwagę na niektóre zagadnienia specyficzne dla opiniowania psychologicznego.

Słowa kluczowe: wykorzystanie seksualne, ekspertyza psychologiczna, małoletni świadek pokrzywdzony, ocena zeznań

Seksuologia Polska 2015; 13 (2): 62–69

Abstract

In cases of sexual abuse of the minors, psychological opinions are often crucial for the decisions taken by the juridical authorities. In practice, however, more and more objections are raised further to the principles of the conclusions formulated by the experts and the procedure of the examination. The article discusses the main issues concerning the principles for the development of an expert's opinion in the light of the envisaged legal formal and substantive requirements. In addition, attention was drawn to some specific problems for issuing psychological opinions.

Key words: sexual abuse, psychological expert's opinion, juvenile victim witness, assessment of testimony

Polish Sexology 2015; 13 (2): 62–69

Wstęp

Psychologia zajmuje szczególną pozycję wśród nauk sądowych. Z jednej strony nikt już nie kwestionuje potrzeby korzystania z wiedzy psychologicznej w rozwiązywaniu określonych problemów w postępowaniach karnych i cywilnych (co znalazło zresztą wyraz w stosownych uregulowaniach prawnych), z drugiej — opinie żadnych innych specjalistów nie budzą jednak chyba tylu kontrowersji i polemik. Problem ten wyraźnie

występuje w ostatnim okresie zwłaszcza w związku z obligatoryjnym w świetle obowiązujących przepisów, zasięgiem opinii biegłych psychologów w sprawach przemocy (w tym seksualnej) wobec małoletnich, dokonywanej zarówno przez sprawców obcych, jak i osoby z najbliższego otoczenia. Zastrzeżenia do opinii psychologicznych, które często stanowią główną podstawę decyzji o trudnych do przewidzenia, zwłaszcza dla osób uwikłanych w sprawę, konsekwencjach, są wysuwane zarówno przez organy procesowe, jak i samych zainteresowanych. Biorąc pod uwagę zmiany prawa karnego w kierunku kontradiktoryjności postępowania dowodowego, należy się liczyć z nasileniem tego zjawiska w przyszłości. Jednocześnie fakt ten powoduje

Adres do korespondencji: Teresa Jaśkiewicz-Obydzińska, Instytut Ekspertyz Sądowych im. Prof. dra Jana Sehna, ul. Westerplatte 9, 31–033 Kraków, tel.: 668 848 089, e-mail: tjaskiewicz@ies.krakow.pl
Nadesłano: 12.05.2015 Przyjęto do druku: 11.11.2015

niekorzystne, z punktu widzenia interesów małoletnich skutki w postaci zasięgania kolejnych opinii biegłych i wielokrotnego powtarzania badań psychologicznych pokrzywdzonych, co więcej, niejednokrotnie w czasie bardzo odległym od zdarzeń, które są przedmiotem postępowania. Z natury rzeczy znacznie ogranicza to możliwość wyjaśnienia zgłaszanych pod adresem opinii wątpliwości. W praktyce sytuacje te zdarzają się coraz częściej, budzą uzasadniony niepokój środowiska psychologów sądowych i skłaniają do rozważenia, od dawna już zresztą sygnalizowanych sugestii, co do możliwych w tym zakresie rozwiązań. Najistotniejsze w tym kontekście problemy to przede wszystkim rzetelność opinii psychologicznych, ale także jej właściwa ocena przez organ procesowy, możliwie już we wczesnym etapie postępowania [1–3].

Wymogi formalne i merytoryczne dotyczące opinii biegłych

Podobnie jak biegli innych specjalności, także psychologowie opracowujący opinie dla potrzeb wymiaru sprawiedliwości, są zobowiązani do przestrzegania podstawowych wymogów formalnych i merytorycznych stawianych opiniom sądowym. Regulują je przepisy art. 200 i 201 k.p.k. oraz art. 285 § 1 k.p.c. Jak wynika z ich treści, a także literatury prawniczej odnoszącej się do zagadnień ekspertyzy sądowej i jej oceny jako dowodu, jeśli chodzi o wymogi formalne to w pisemnym opracowaniu biegłego oczekuje się wyraźnego wyodrębnienia części sprawozdawczej i konkludującej, używania przez specjalistów zwięzłego, jasnego języka, zrozumiałego dla zleceniodawcy i stron oraz logicznego i spójnego sposobu przedstawienia swojego stanowiska. Wymogi merytoryczne przewidują wskazanie zastosowanych metod, opis sposobu i warunków przeprowadzenia badań, określenie porządku, w jakim je przeprowadzono, przedstawienie ustalonych faktów i podstawy ich dokonania, odwołanie się w razie potrzeby do założeń teoretycznych, na podstawie których biegły dokonał określonej interpretacji faktów oraz uzasadnienie przyjętych ocen i wniosków [4, 5]. Jeżeli więc opinia biegłego psychologa nie zawiera wyczerpującego sprawozdania z przeprowadzonych przez niego czynności, a ogranicza się wyłącznie do odpowiedzi na pytanie organu procesowego, na przykład do stwierdzenia, że poziom umysłowy świadka jest odpowiedni do wieku, procesy spostrzegania i pamięci funkcjonują prawidłowo, a jego relacja jest wiarygodna psychologicznie, bez odniesienia się do źródeł dokonanych ustaleń, należy ją uznać za co najmniej niepełną. Warto podkreślić, że o ile tego typu konstatacje są dopuszczalne w orzecznictwie psycho-

logicznym, kiedy psycholog wydaje zaświadczenie co do określonych kompetencji swojego klienta, o tyle nie mają nic wspólnego z zasadami opracowywania ekspertyz dla celów sądowych. Psycholog pełniący rolę biegłego ma, przewidziany przepisami, obowiązek przedstawienia informacji dotyczących przeprowadzonego badania, w tym warunków, w jakich się odbyło, zastosowanych metod oraz poddanych analizie materiałów. Musi podać nie tylko wyniki badań, ale przede wszystkim ich interpretację i dopiero na tej podstawie sformułować wnioski, odwołując się w razie potrzeby do stosownych teorii. Najbardziej typowe wady opinii podnoszone w literaturze przedmiotu [4] to niepełność opinii (w przypadku opinii psychologicznych może to być np. brak badań świadka i wypowiedzanie się o jego właściwościach psychicznych wyłącznie na podstawie udziału w przesłuchaniu), niejasność i wewnętrzna sprzeczność opinii (może na to wpływać m.in. np. używanie w opinii żargonu psychologicznego lub potocznego słownictwa nieadekwatnie oddającego charakterystykę osoby) i sprzeczność między opiniami. W niektórych przypadkach sprzeczność taka może być pozorna, na przykład związana z faktem, że kolejni biegli badali małoletniego świadka w różnych etapach postępowania procesowego, często w takim odstępie czasu, że małoletni mógł znaleźć się w innym okresie rozwojowym, bądź był w międzyczasie poddany terapii, która mogła zredukować wcześniej prezentowane objawy, a w opinii nie uwzględnili konieczności wyjaśnienia przyczyn powstałych rozbieżności.

Kryteria oceny dowodu z opinii biegłego

Podstawowe wymogi zawarte w przepisach prawnych nie zawsze są wystarczające do oceny kompetencji biegłych, ich rzetelności, nie pozwalają też ocenić wartości i adekwatności zastosowanych przez biegłego w badaniach metod specjalistycznych. W polskim systemie prawnym obowiązuje zasada swobodnej oceny dowodów przez organy procesowe, która zakłada również uwzględnienie wskazań wiedzy i doświadczenia życiowego. W krajach, w których obowiązuje pełna kontradiktoryjność postępowania dowodowego i każda ze stron stara się przedstawić własny dowód z opinii biegłego, krytyka opinii jest znacznie bardziej powszechna. Zwraca się jednak uwagę, że polskie organy procesowe powinny dysponować choćby ogólnymi kryteriami takiej oceny, lub posiłkować się przynajmniej niektórymi kryteriami wypracowanymi na przykład w Stanach Zjednoczonych (test Frye'a z 1923 roku, wskazówki zawarte w orzeczeniu Sądu Najwyższego Stanów Zjednoczonych w sprawie *Daubert v. Merrell Dow Pharmaceuticals, Inc.* z 1993 roku, amerykańskie zasady federalne) [6].

W Polsce istnieją zalecenia ogólne, wynikające z przepisów, komentarzy, orzecznictwa SN i literatury prawniczej. Jak z nich wynika, metoda stosowana w opinii powinna być jednolita i powszechnie przyjęta, odwoływać się do aktualnego stanu wiedzy i najnowszych badań naukowych, pod warunkiem, że ich wyniki są sprawdzone, być metodologicznie „nienaganna” [6]. W literaturze psychologicznej odnoszącej się do oceny wykorzystywanych w psychologii sądowej metod najpopularniejsze są wytyczne Heilbruna z 1992 roku i tak zwany model mieszany (Hybrid Model) Marlowe’a z 1995 roku [1]. Wśród polskich autorów propozycję kryteriów metodologicznych opracowała Czerederecka [7]. W świetle obowiązujących kryteriów prawnych, wskazówek i propozycji powyższych autorów, a także obowiązujących standardów opracowywania diagnozy psychologicznej można przyjąć, że decydujące kryteria oceny opinii to: kompetencje biegłego psychologa do pełnienia roli biegłego sądowego, opracowane standardy i procedury badań, dobre przygotowanie do posługiwania się wybranymi przez niego technikami, stosowanie metod posiadających określone systemy obliczeń/oceny (ilościowej i/lub jakościowej) oraz spełniających podstawowe kryteria psychometrii, przydatność i użyteczność zastosowanych metod do rozstrzygnięcia problemu sformułowanego w postanowieniu organu procesowego, przejrzyste i klarowne przedstawienie swojego stanowiska, pozwalające na odtworzenie toku rozumowania biegłego. Warto więc zwrócić uwagę, że kompetencje biegłego, poza wiedzą specjalistyczną, obejmują również znajomość teorii opiniowania i umiejętność przedstawienia wyników swoich badań organowi procesowemu. Wiąże się z tym ściśle kwestia odpowiedniego przygotowania biegłych do pełnienia tej roli, a także specjalizowanie się w obrębie określonej problematyki. Postulaty takie od kilku lat są zresztą wysuwane przez środowisko psychologów sądowych (np. opracowany w 2002 roku przez Polskie Towarzystwo Psychologiczne projekt zasad przyznawania rekomendacji psychologom ubiegającym się o wpisanie na listę biegłych. Jednak brak ustawy o biegłych nie sprzyja, jak dotychczas, ich wdrożeniu.

Cel, przedmiot i zakres ekspertyzy

Uwzględniając powyższe uwagi, warto przypomnieć podstawowe zasady przeprowadzania ekspertyzy i opracowywania opinii dotyczącej zeznań małoletnich świadków — pokrzywdzonych w sprawach o przestępstwa seksualne.

Celem ekspertyzy psychologicznej w przypadkach małoletnich ofiar przemocy seksualnej jest dostarcze-

nie organom procesowym materiału pozwalającego na możliwie jednoznaczny ocenę czy dziecko było ofiarą wykorzystania seksualnego w okolicznościach przez nie podawanych. Oznacza to, że opinia psychologiczna winna zawierać wszelkie informacje, które pozwolą na ocenę zeznań małoletniej osoby pokrzywdzonej, o ile została ona przesłuchana i zeznania takie złożyła, bądź też pozwolą na ocenę wypowiedzi dziecka uzyskanych, ze względu np. na jego wiek czy stan psychiczny, w innych okolicznościach niż przesłuchanie [2, 3, 8–10].

Biorąc pod uwagę cel ekspertyzy, można przyjąć, że jej przedmiotem są:

1. Zeznania/wypowiedzi i zachowania małoletniego świadka opisywane przez otoczenie i obserwowane w czasie badania.
2. Sytuacja rodzinna małoletniego.
3. Ocena ewentualnych skutków urazu.
4. Czynniki przemawiające przeciwko dalszemu składaniu zeznań.

Z tak określonego przedmiotu ekspertyzy wynika jej zakres, który przewiduje, iż biegły opracowujący opinię powinien dokonać:

1. Ustalenia czynników wpływających na zniekształcenie zeznań (np. okoliczności czynu, upływ czasu, podatność na sugestię, postawa opiekunów wobec zdarzenia, motywy składania zeznań określonej treści).
2. Interpretacji mechanizmów leżących u podstaw zniekształceń (np. uzależnienie emocjonalne i podporządkowanie osobie składającej doniesienie, uleganie presji otoczenia, występowanie mechanizmów obronnych — zaprzeczania, racjonalizacji, wyparcia).
3. Psychologicznej oceny wypowiedzi i zeznań (np. adekwatność słownictwa, adekwatność emocji, kontekst sytuacyjny wypowiedzi).
4. Ustalenia związku pomiędzy stwierdzonymi u dziecka zaburzeniami a zająściami (także reakcją otoczenia na ujawniane zachowania dziecka).
5. Ustalenie czynników wskazujących na prawdopodobieństwo, że sprawcą mogła być osoba z rodziny/bliskiego otoczenia.

Zgodnie z obowiązującymi przepisami wskazanie przedmiotu i zakresu ekspertyzy należy do organu procesowego [4–6]. Biorąc pod uwagę specyfikę zjawiska wykorzystywania seksualnego osób małoletnich, szczególnie ważne jest, aby postanowienie zlecające opracowanie opinii nie ograniczało zakresu badań biegłego niezbędnych do zrealizowania celu opinii sformułowanego na wstępie. Prawnicy formułując postanowienia o zasięgnięciu opinii psychologicznej tradycyjnie pytają o „zdolność świadka do spostrzeżenia, zapamiętywania i odtwarzania spostrzeżeń”.

Jakkolwiek tak sformułowane postanowienie jest, ogólnie biorąc, uzasadnione, gdy przedmiotem ekspertyzy są zeznania świadka, w tym konkretnym przypadku małoletnich świadków pokrzywdzonych w sprawach o przestępstwa seksualne, postanowienie to wydaje się jednak zbyt wąskie. O ile bowiem nawet biegły psycholog odpowie pozytywnie lub negatywnie na tak sformułowane pytanie, inaczej mówiąc stwierdzi, iż procesy te u świadka funkcjonują prawidłowo, albo też że ich sprawność jest zakłócona i do tego tylko ograniczy swoją opinię, nie daje to jeszcze wystarczających podstaw do uznania przez organ procesowy, że świadek był lub nie ofiarą wykorzystania seksualnego. Dlatego korzystniejsze wydaje się szersze sformułowanie postanowienia zlecające wprost biegłemu ustalenie, na przykład: „czy na podstawie przeprowadzonych badań psychologicznych oraz analizy zeznań (wypowiedzi) świadka są podstawy do przyjęcia, że świadek przeżył doświadczenia związane z przemocą seksualną w opisywanych przez niego okolicznościach”.

Na specyfikę zeznań małoletnich świadków pokrzywdzonych w sprawach o przestępstwa seksualne wpływa bowiem wiele czynników związanych z charakterem czynu, relacją łączącą ofiarę ze sprawcą, a ponadto indywidualne cechy ofiary oraz reakcja otoczenia na przestępstwo. Spośród nich szczególne znaczenie ma relacja ofiara–sprawca. Zeznania dotyczące przestępstw seksualnych dokonywanych wobec małoletnich przez członków rodziny lub osoby blisko z rodziną związane, są dodatkowo uwarunkowane czynnikami wynikającymi ze struktury rodziny, roli, którą pełnił w niej sprawca, stosunku opiekunów ofiary do sprawcy i przestępstwa. Czynniki te rzutują przede wszystkim na okoliczności ujawnienia czynów: długi okres ich ukrywania i brak spontanicznego zgłoszenia o przestępstwie, wpływają także na niejednoznaczność postawę ofiary wobec sprawy i sprawcy przejawiającą się zarówno w jej zachowaniu w trakcie zajścia, jak też ambiwalencji uczuciowej w stosunku do sprawcy i zgłoszenia czynów, a następnie uczestniczenia w postępowaniu. Często, przy braku innych dowodów, ta ambiwalencja postaw staje się przyczyną kwestionowania zeznań pokrzywdzonych przez organy procesowe.

Etapy przeprowadzania ekspertyzy

Prawidłowe opracowanie opinii we wskazanym zakresie wymaga więc dokładnej analizy tych wszystkich czynników i wyjaśnienia ich wpływu na składane zeznania. Uwzględniając wymogi formalne i merytoryczne stawiane opiniom biegłym, podstawę ekspertyzy winny stanowić następujące czynności przeprowadzane przez biegłego [10–12].

Zapoznanie się z aktami sprawy

Znajomość materiału zawartego w aktach sprawy pozwala na ustalenie okoliczności ujawnienia zajścia, danych dotyczących sprawcy, warunków dokonywania obserwacji przez małoletniego pokrzywdzonego, a także wyników innych ekspertyz (np. medyczno-sądowych) i zeznań występujących w sprawie świadków. Znajomość akt jest więc biegłemu niezbędna do prawidłowego sformułowania problemu psychologicznego, jaki powinien rozwiązać, określenia zakresu badań, czasu i miejsca ich przeprowadzenia.

Badanie psychologiczne

Małoletni pokrzywdzeni przestępstwami seksualnymi nie stanowią w pełni grupy homogenicznej, różne są bowiem okoliczności zdarzenia, rola i udział w nim pokrzywdzonych, stopień i konsekwencje doznanej krzywdy. Nasilenie tych czynników i ich konfiguracja może wpływać nie tylko na podatność wiktymizacyjną, ale także na przyjęcie określonej postawy przez pokrzywdzonego wobec przestępstwa i osoby sprawcy, a w konsekwencji motywację do składania przez niego zeznań (np. tendencje do obciążania lub usprawiedliwiania sprawcy, poczucie krzywdy) i związany z tym sposób przeżywania sytuacji przesłuchania i badania. Określenie zakresu badania psychologicznego wymaga więc od biegłego uwzględnienia tych czynników i pewnej elastyczności w jego zaplanowaniu. Można jednak przyjąć, że zakres badania powinien obejmować zasadniczo następujące elementy:

Wywiad z opiekunami małoletniego

Wywiad z opiekunami małoletniego świadka pokrzywdzonego (w przypadku kazirodztwa ewentualnie także z podejrzanym), którego celem jest ustalenie podstawowych informacji dotyczących rozwoju psychofizycznego dziecka, warunków wychowawczych, ustalenie zmian w zachowaniu dziecka i jego stanie psychicznym, ustalenie reakcji otoczenia na ujawnienie zdarzeń będących przedmiotem sprawy oraz stosunku opiekunów do sprawcy i czynu. W przypadku kazirodztwa należy zwrócić szczególną uwagę na: diagnozę struktury i relacji rodzinnych, rolę i pozycję matki i ojca w rodzinie, relacje ofiary z każdym z nich, a także relacje pomiędzy matką, a domniemanym sprawcą, stosunek matki do sprawcy i sprawy, pozycję ofiary wykorzystywaną w rodzinie. Ważne są również kontakty zewnętrzne rodziny (ich charakter i częstotliwość), sytuacja ofiary po ujawnieniu czynów (reakcja poszczególnych członków rodziny, miejsce pobytu ofiary) [10, 13–15]. Informacje te pozwalają z jednej strony na wzmocnienie argumentów przemawiających np. za istnieniem w rodzinie relacji kazirodziej, z drugiej także wyjaśnić mechanizmy po-

datności wiktyimizacyjnej i uprawdopodobnić możliwość, że dziecko stało się ofiarą działania osoby obcej.

Badania testowe małoletniego

Badania testowe małoletniego, których celem ogólnym jest przede wszystkim: ustalenie poziomu rozwoju intelektualnego i funkcjonowania jego procesów poznawczych, poznanie ujawnianych potrzeb, w tym głównie akceptacji, dominacji/submisji, poziomu aspiracji, lęku przed oceną społeczną, ustalenie zaburzeń emocjonalnych i ich źródeł, mechanizmów obronnych i strategii zaradczych stosowanych przez małoletniego. Niezbędne jest więc zastosowanie odpowiednich i uznawanych we współczesnej psychologii metod badania tych obszarów. Ich ostateczny wybór należy do biegłego, który jednak powinien kierować się nie tylko zasadami obowiązującymi psychologa w procesie opracowywania diagnozy, ale także uwzględniać wspomniane już wyżej wymogi stawiane metodom wykorzystywanym dla celów opinii sądowej. Nie należy zapominać, że uznanymi metodami badań psychologicznych są wywiad, obserwacja, eksperyment kliniczny, czy zabawa tematyczna [8]. O ile metody badania poziomu intelektualnego i funkcjonowania procesów poznawczych małoletnich świadków stosowane przez biegłych nie budzą większych wątpliwości u odbiorców opinii, o tyle w ostatnim okresie można obserwować burzliwą i niestety nie w pełni uzasadnioną polemikę wokół stosowania przez biegłych w badaniach osobowości metod projekcyjnych, w tym także rysunków dzieci [16, 17]. Biorąc pod uwagę wskazany na wstępie zakres badania psychologicznego małoletnich, metody te są bardzo przydatne dla diagnozy właściwości ich funkcjonowania emocjonalnego i społecznego, oceny przyczyn ewentualnych nieprawidłowości w tej sferze, a także skutków przeżytych wydarzeń traumatycznych. Wydaje się, że źródłem powstałych nieporozumień w tej mierze, jak wynika z treści większości głosów krytyków, mogą być dwie podstawowe okoliczności: nieuwzględnianie przez biegłych podstawowych zasad stosowania technik projekcyjnych i przedstawiania ich wyników dla celów sądowych oraz przyjmowanie przez krytyków, że konkretna diagnoza biegłego, uznana za niekorzystną dla osób zainteresowanych określonym rozstrzygnięciem sprawy, została opracowana wyłącznie na tej podstawie. Nie wdając się w szerszą dyskusję nad zasadnością stosowania metod projekcyjnych w badaniach dzieci, zwłaszcza w wieku przedszkolnym, warto przypomnieć, że w badaniach dla celów sądowych obowiązuje zasada uwzględniania w opinii tylko wyników mających bezpośredni związek z badanym problemem, zwięzłość opisu osobowości i unikanie odwoływania się do surowych wyników (np. dosłownego przytaczania wypowiedzi dziecka w reakcji na prezentację konkretnego materiału testowego) [17]. Nie sposób przecenić

znaczenia rysunków, jako naturalnej formy ekspresji, szczególnie u małych dzieci. W badaniach dla celów sądowych mogą służyć jako sposób na rozładowanie napięcia dziecka, ułatwić mu przedstawienie traumatycznej sytuacji będącej przedmiotem sprawy. Jeśli są jednak w ekspertyzie wykorzystywane, to biegły musi pamiętać, że analiza ich formy i treści jest możliwa wyłącznie w sytuacji, gdy biegły jest dokładnie zorientowany w okolicznościach ich sporządzenia. Nieporozumieniem też jest wypowiadanie się wyłącznie na tej podstawie o ewentualnych doświadczeniach wykorzystania seksualnego dziecka.

Rozmowa z małoletnim

Rozmowa z małoletnim, która pozwala ocenić jak rozumie on znaczenia czynu i własną rolę w przestępstwie, jego stosunek emocjonalny do sprawcy, czynu oraz związany z tym sposób przeżywania swojej sytuacji.

Udział biegłego w przesłuchaniu

Znajomość akt sprawy i wyniki badania psychologicznego pozwalają biegłemu na efektywne uczestniczenie w przesłuchaniu poprzez zaplanowanie jego właściwej strategii uwzględniającej zarówno interes małoletniego (przeciwdziałanie wtórnej wiktyimizacji), jak i uzyskanie kompletnych, adekwatnych do poziomu rozwoju psychicznego świadka zeznań. Dlatego najkorzystniejsza jest sytuacja, w której powołany do sprawy biegły może najpierw przeprowadzić stosowne badania, a dopiero następnie uczestniczyć w przesłuchaniu małoletniego świadka pokrzywdzonego. W świetle obowiązujących przepisów (art. 185 a, b; k.p.k.) udział biegłego psychologa w przesłuchaniu jest obecnie obowiązkowy [18]. Problemem pozostaje zakres tego udziału i związane z tym kontrowersje [19, 20]. Warto podkreślić, że niezależnie od aktywności psychologa podczas tej czynności, w każdym przypadku bezpośredni udział psychologa jest cenny ze względu na możliwość obserwacji zachowania dziecka, jego reakcji emocjonalnych ujawnianych w trakcie opisu zdarzeń, słownictwa i sposobu relacjonowania. Daje też możliwość wykorzystania w razie potrzeby nietypowych technik ułatwiających dziecku (zwłaszcza małemu) odpamiętanie zdarzeń (rysunki, zabawy tematyczne, elementy przesłuchania poznawczego) [21].

Analiza zeznań

Kolejnym etapem przeprowadzania ekspertyzy jest psychologiczna analiza wszystkich składanych przez małoletniego zeznań, a także ewentualnie wszelkich wypowiedzi na temat czynów, uzyskanych w innych okolicznościach niż przesłuchanie (np. gdy ze względu na wiek dziecka, czy jego stan psychiczny przesłuchanie nie było możliwe). Biegły winien dokonać interpretacji

występujących w relacjach małoletniego zniekszałceń, wskazać ich możliwe przyczyny (np. prawidłowości procesów poznawczych, okoliczności dokonywania obserwacji, podatność na sugestie, zależność emocjonalna dziecka od osoby składającej doniesienie o przestępstwie).

Przy analizie zeznań użyteczne jest posługiwanie się wypracowanymi przez psychologów sądowych kryteriami opisywanymi w literaturze przedmiotu. Najbardziej popularna z nich to analiza treści zeznań (CBCA, *criteria-based content analysis*). Analiza jest skoncentrowana na poszukiwaniu swoistych semantycznych cech treści zeznania świadka. Podstawę oceny stanowi 19 kryteriów ujętych w cztery kategorie. Pierwsza z nich obejmuje cechy ogólne złożonej przez świadka relacji (struktura logiczna, występowanie szczegółów nieustrukturalizowanych, duża liczba szczegółów). Do drugiej kategorii zaliczono cechy szczegółowe relacji (np. usytuowanie relacjonowanego zdarzenia w kontekście sytuacyjnym, odtwarzanie interakcji, przytaczanie wypowiedzi, opisywanie stanów psychicznych własnych i sprawcy, podawanie szczegółów błędnie rozumianych). Trzecia kategoria obejmuje właściwości odzwierciedlające motywację świadka do składania zeznań (np. spontaniczne poprawki, przyznawanie się do niepamięci, usprawiedliwianie sprawcy, obwinianie siebie), a czwarta elementy specyficzne dla określonego przestępstwa występujące w relacji świadka [9, 22, 23]. Wykorzystując powyższe kryteria, należy jednak pamiętać o pewnych okolicznościach, które, jak wynika z praktyki ostatnich lat, mogą być zarówno powodem nieporozumień wyrażanych w oczekiwaniach organów procesowych pod adresem biegłych, jak i błędów oceny występowania pewnych kryteriów w zeznaniach małoletnich przez psychologów, wskutek nieprzebrzegania całości przewidzianej przez ich twórców procedury. W pierwszym przypadku chodzi o oczekiwanie organu zlecającego ekspertyzę, że obowiązkiem biegłego jest zastosowanie tych kryteriów, a nadto, traktowanie ich jako testu psychologicznego, który w związku z tym powinien spełniać określone warunki psychometryczne (np. standaryzacji). Oczekiwania te to nieporozumienie. Zastosowanie kryteriów nie jest obowiązkiem biegłego, nie są też one testem, a tylko pewnymi wskazówkami do analizy treści zeznań małoletnich świadków. Dla wnioskowania o ich wiarygodności nie jest też niezbędne występowanie wszystkich kryteriów, o ich wartości diagnostycznej decyduje współwystępowanie niektórych kryteriów, ponadto w każdym przypadku wymagają odniesienia do indywidualnych właściwości małoletniego świadka (tj. przede wszystkim jego wieku i poziomu rozwoju poznawczego). Pewną pułapką jest też wyrywkowe i nieuwzględniające całej procedury stosowania kryteriów,

eksponowanie niektórych właściwości złożonych przez dziecko zeznań. Znany z praktyki przykładem mogą być bardzo szczegółowe, o rozbudowanych opisach wydarzeń zeznania dziecka, a więc pozornie spełniające szereg kryteriów psychologicznej wiarygodności, tyle tylko, że okoliczności tych wydarzeń podawane przez dziecko były całkowicie nieprawdopodobne [12]. Reasumując, kryteria mogą być bardzo użyteczne w analizie zeznań, nie można ich jednak traktować bezkrytycznie, bez uwzględniania niezbędnej procedury badawczej.

Interpretacja i wnioski

Ostatni etap ekspertyzy to interpretacja całości zebranego materiału i sformułowanie wniosków.

Interpretacja powinna obejmować diagnozę stanu psychicznego dziecka, ustalenie ewentualnego związku stwierdzonych zaburzeń z traumatycznymi przeżyciami w wyniku dokonanego wobec niego przestępstwa, a także wskazanie czynników występujących w rodzinie, które mogą uprawdopodobnić istnienie relacji kazirodzkiej oraz cech zeznań (wypowiedzi) małoletniego świadka przemawiających za ich psychologiczną wiarygodnością.

Wnioski stanowią podsumowanie ustaleń biegłych i odpowiadają na pytania organu procesowego zawarte w postanowieniu. Mogą być sformułowane następująco:

1. „Warunki dokonywania obserwacji i właściwości indywidualne świadka pozwoliły mu (lub nie) dokonać spostrzeżeń zgodnych z relacją przedstawioną w trakcie przesłuchania”.
2. „Zeznania świadka są odpowiednie do jego wieku i poziomu rozwoju intelektualnego. Nie stwierdzono występowania czynników, które mogłyby w sposób istotny wpływać na zniekształcenia jego zeznań”.
3. „Wyniki badań psychologicznych świadka wskazują, że ujawnia on zaburzenia w rozwoju emocjonalnym i społecznym, które są specyficzne dla dzieci wykorzystywanych seksualnie”.

Znaczenie pierwszej diagnozy dziecka z podejrzeniem wykorzystania seksualnego

W ostatnim okresie coraz częściej zdarzają się przypadki, w których ze względu na charakter przestępstwa ich małoletnie ofiary trafiają pod opiekę terapeutów, a w konsekwencji stwierdzonych przez tych specjalistów zaburzeń stanu psychicznego, nie zostały one w ogóle przesłuchane w sprawie. Co więcej, ze względu na upływ czasu oraz fakt, że pokrzywdzeni pozostawali, bądź pozostają nadal w terapii, uzyskanie zeznań dotyczących wydarzenia staje się problematyczne. Jednocześnie to często właśnie terapeuci stawiają pierwszą

diagnozę, która staje się podstawą zgłoszenia sprawy, a organy procesowe kwestionują wyrażone przez nich stanowisko, jako nie spełniające podstawowych wymogów psychologicznej opinii sądowej. Prowadzi to do przedłużania procedury, a w konsekwencji komplikuje sytuację pokrzywdzonych i opóźnia tak ważne, z punktu widzenia ich interesu, rozstrzygnięcie sprawy. Problem ten wymaga rozwiązania. Trudno oczywiście kwestionować zasadność możliwie szybkiego podjęcia terapii małoletnich ofiar zwłaszcza w przypadku występowania u nich poważnych zaburzeń [15, 24]. Należy jednak wziąć pod uwagę, że w interesie pokrzywdzonych leży również jak najszybsze zakończenie sprawy i podjęcie przez sąd stosownych decyzji mogących zabezpieczyć ich sytuację w przyszłości. Zeznania małoletnich są w tym przypadku niezbędne i bez ich uzyskania trudno liczyć na zakończenie postępowania. Jeżeli więc małoletni pokrzywdzony rozpoczął terapię zanim został formalnie przesłuchany, a co więcej terapeuta uważa, że dokonanie tej czynności nie jest możliwe ze względu na ujawniane przez niego zaburzenia, powinien w programie swej pracy terapeutycznej uwzględnić także przygotowanie małoletniego klienta do złożenia zeznań poprzez wyjaśnienie celu i potrzeby ich złożenia oraz zredukowanie lęku przed przesłuchaniem. Nic nie stoi na przeszkodzie, aby terapeuta wręcz określił warunki, w których czynność ta mogłaby być przeprowadzona, licząc się oczywiście z obowiązującymi w tym zakresie wymogami proceduralnymi. Co więcej, należy dążyć do tego, aby złożenie zeznań, w określonych przez terapeutę warunkach, odbyło się w możliwie krótkim odstępie czasu, czego wymaga dobrze pojęty interes małoletniego pacjenta. Jest z tym nierozzerwalnie związany drugi ważny, a jak wynika z praktyki, nazbyt często niedoceniany przez psychoterapeutów problem, jakim jest konieczność dokumentowania prowadzonej terapii i wyników wszystkich przeprowadzonych badań małoletniego. Jest bowiem rzeczą oczywistą, że pełnienie funkcji terapeuty i biegłego sądowego, w stosunku do tej samej osoby, wzajemnie się wyklucza i terapeuci słusznie protestują przeciwko występowaniu w tej roli. Mając więc do czynienia z przypadkiem, który pozostaje w zasięgu zainteresowania organów procesowych, należy tym bardziej liczyć się z możliwością zwrócenia się przez te organy z prośbą o udostępnienie przynajmniej tych materiałów, które dokumentowałyby hipotezy dotyczące związku stwierdzanych u małoletniego zaburzeń z traumatycznymi doświadczeniami powstałymi w wyniku przestępstwa. Opinia terapeuty obejmuje przede wszystkim diagnozę stanu psychicznego małoletniego świadka pokrzywdzonego, w tym ewentualne hipotezy dotyczące przyczyn stwierdzanych zaburzeń. Odpowiednio udokumentowany materiał

może wówczas stanowić podstawę opracowania opinii przez innego psychologa, który wystąpi w roli biegłego sądowego. Dokumentacja ta powinna obejmować przede wszystkim: przyczynę konsultacji, opis stanu psychicznego małoletniego w chwili pierwszego kontaktu z terapeutą, dynamikę zmian i ich hipotetyczne przyczyny, szczegółowy opis zachowań sugerujących, że dziecko było ofiarą molestowania seksualnego, wytwory dziecka uzyskane w toku terapii (np. rysunki czy wypowiedzi pisemne) wraz z opisem okoliczności ich sporządzenia oraz odnotowaniem dosłownych treści podanych przez małoletniego. Pożądane też jest, o ile to możliwe, uzyskanie przez terapeutę zajmującego się dzieckiem, informacji dotyczących jego stanu fizycznego (wyniki badań lekarskich), czy występujących zaburzeń w rozwoju emocjonalnym, społecznym i poznawczym (specyficznych i niespecyficznych dla dzieci wykorzystywanych) obserwowanych przez opiekunów oraz obiektywnych i przynajmniej podstawowych informacji o jego sytuacji rodzinnej. Częstość bowiem słabością ocen terapeutów dokonujących pierwszej oceny możliwości wykorzystania seksualnego dziecka, jest właśnie brak orientacji co do tej sytuacji i formułowanie podejrzeń wyłącznie na podstawie relacji opiekuna zgłaszającego dziecko do konsultacji oraz brak pełnej dokumentacji procesu diagnostycznego [12]. Niestety często daje to podstawy do zarzutów nieuzasadnionego zgłoszenia przestępstwa, staje się argumentem wpływającym na przedłużanie sprawy, uniemożliwia też odwołania się do poczynionych ustaleń przez biegłego, który nie stwierdza wskaźników molestowania. W konsekwencji staje się to przyczyną powoływania kolejnych biegłych i poddawania małoletnich wielokrotnym badaniom psychologicznym, których możliwe negatywne konsekwencje to przede wszystkim: pogorszenie stanu psychicznego świadka (pogłębianie poczucia, że mu się nie wierzy, utrwalanie niskiej samooceny, poczucia bezradności itd.), brak możliwości uzyskania nowych, istotnych informacji (redukcja objawów związanych z doznany urazem, zwłaszcza, jeśli dziecko pozostaje w terapii), utrwalanie zniekształceń w zeznaniach lub pojawianie się nowych, naruszanie zasad stosowania niektórych metod psychologicznych i związane z tym zniekształcenia wyników [8, 20, 25].

Podsumowanie

Przedstawione rozważania nie wyczerpują oczywiście całej problematyki związanej z opiniowaniem w sprawach o wykorzystanie seksualne osób małoletnich. Należy też pamiętać, że ze względu na specyfikę problemu jest to ten obszar, w którym w postępowaniu sądowym dochodzi do najczęstszych kolizji pomiędzy

interesem pokrzywdzonych a prawem oskarżonych do obrony [19]. Fakt ten może rzutować na trudności w zachowaniu przez biegłych obiektywizmu i bezstronności, a także powodować dylematy pogodzenia pełnienia roli biegłego z zasadami obowiązującego kodeksu etycznego zawodu psychologa. Świadomość tych niebezpieczeństw winna tym bardziej skłaniać kandydatów na biegłych do rzetelnego przygotowania się do pełnienia tej roli i przestrzegania wymaganych standardów.

Piśmiennictwo:

- Gierowski J.K. Błędy w opiniowaniu sędowo-psychologicznym w świetle podstawowych standardów psychologii sądowej. *Palestra* 2004; 7–8.
- Jaśkiewicz-Obydzińska T. Zeznania świadków jako przedmiot ekspertyzy psychologicznej. W: Gierowski J.K., Jaśkiewicz-Obydzińska T., Najda M., *Psychologia w postępowaniu karnym*. LexisNexis, Warszawa 2008: 265–295.
- Czerederecka A., Gierowski J. K. Jaśkiewicz-Obydzińska T. Ekspertyza psychologiczna. W: Wójcikiewicz J. (red.). *Ekspertyza sądowa*. Zakamycze, Kraków 2002: 381–443.
- Doda Z., Gaberle A., *Dowody w procesie karnym*. Dom Wydawniczy ABC, Warszawa 1995.
- Tomaszewski T. *Dowód z opinii biegłego w procesie karnym*. Wydawnictwo Instytut Ekspertyz Sądowych, Kraków 2000.
- Wójcikiewicz J. (red.). *Ekspertyza sądowa. Wybrane zagadnienia*. Wyd. Oficyna, Warszawa 2007.
- Akerman M.J. Opiniowanie w sprawach dotyczących maltretowania i nadużyć wobec dzieci. W: Akerman M.J. (red.). *Podstawy psychologii sądowej*. GWP, Sopot 2005.
- Czerederecka A. Kryteria oceny dowodu z opinii biegłego psychologa. *Problems of Forensic Science* 2013; 93: 333–350.
- Steller M., Boychuk T., Dent H., Flinn R. Children as witnesses in sexual abuse cases. W: *Children as witnesses*. Willey, Nowy Jork 1992.
- Jaśkiewicz-Obydzińska T., Wach E. Ocena wykorzystywania seksualnego małych dzieci w rodzinie. *Dziecko Krzywdzone* 2007; 4: 30–38.
- Jaśkiewicz-Obydzińska T., Wach E. Wpływ struktury i relacji rodzinnych na zeznania dzieci ofiar kazirodztwa. *Dziecko Krzywdzone* 2010; 1: 56–59.
- Jaśkiewicz-Obydzińska T., Wach E., *Falszywe oskarżenia o wykorzystanie małych dzieci w rodzinie — analiza czynników psychospołecznych na podstawie wybranych przypadków*. W: Gulla B., Wysocka-Pleczyk M. (red.). *Białe plamy w psychologii sądowej*. Wyd. UJ, Kraków 2010: 197–205.
- Beisert M. Mechanizmy rozwoju kazirodztwa w rodzinie. *Dziecko Krzywdzone* 2002; 1: 2002.
- Beisert M. *Kazirodztwo. Rodzice w roli sprawców*. Wydawnictwo naukowe Scholar, Warszawa 2004.
- Glaser D., Frosch S. *Dziecko wykorzystywane seksualnie*. PZWL, Warszawa 1995.
- Czerederecka A., Jaśkiewicz-Obydzińska (red.). *Techniki projekcyjne w psychologicznej ekspertyzie sądowej. Materiały z konferencji*. Wydawnictwo Instytutu Ekspertyz Sądowych, Kraków 1996.
- <http://www.ptp.org.pl/modules.php?name=News&file=article&sid=414>.
- Standardy dotyczące przesłuchania małoletnich świadków w trybie art. 185 a 185 b kpk, *Dziecko krzywdzone. Dzieci uczestniczące w procedurach karnych i cywilnych*, 2011; 2: 23–26.
- Wach E., Kowanetz M. *Obszary rozbieżności w kontaktach biegły — organ procesowy. Psychologia i prawo*. GWP, Sopot 2013.
- Zmarzlik J. Przygotowanie dziecka do uczestnictwa w przesłuchaniu. W: Sajkowska M. (red.). *Dziecko wykorzystywane seksualnie. Diagnostyka, interwencja, pomoc psychologiczna*. FDN, Warszawa 2010: 89–110.
- Jaśkiewicz-Obydzińska T., Wach E. Przesłuchanie poznawcze dzieci. *Dziecko Krzywdzone* 2005; 10: 53–60.
- Skowroński D. Treściowe kryteria trafności zeznania dziecka jako świadka. W: Stanik J.M., Majchrzyk Z. (red.). *Psychologiczne i psychiatryczne opiniodawstwo sądowe w ramach nowych uregulowań prawnych*. Wydawnictwo Anima, Katowice 2001: 104–115.
- Gruga E. Kryteria wiarygodności zeznań. W: *Psychologia sądowa dla prawników*. LEX, Warszawa 2012: 216–230.
- Zmarzlik J., Pawlak-Jordan B. *Pomoc psychologiczna dzieciom wykorzystywanym seksualnie*. W: Sajkowska M. (red.). *Dziecko wykorzystywane seksualnie. Diagnostyka, interwencja, pomoc psychologiczna*. FDN, Warszawa 2010: 69–88.
- Jaśkiewicz-Obydzińska T., Wach E. Pokrzywdzony w sali rozpraw — jak interpretować jego zeznania i jak zagwarantować należyłą ochronę jego praw? *Na wokandzie* 2011; 7: 5–7.